

Alussa oli vaikeasti kääntyvä sana

LIISA KASKI

ABSTRAKTI Miten suomentaa käsite, jonka tulkintahistorian ympärille kysymys elävän olennon arvosta on eurooppalaisessa ajattelussa kiertynyt? Jos lähdetekstin kieli ei osaa esi-neellistää muunlaisia eläimiä, saako myös nykysuomeksi puhua heistä niiden sijaan? Artikkelini lähtökohta on uusplatonisti Porfyrioksen (n. 234–305) *Sielullisten vahingoittamista vastaan* -teoksen käännöstyön äärellä konkretisoitunut pulma. Teos on antiikin moniäänisen mutta fragmentaarisesti säilyneen eläin keskustelun eräänlainen kooda: se lainaa edeltäjiään vuosisatojen ajalta ja väittelee näiden kanssa, ja osittain tekstin tilkkumaisuudesta johtuen sen avainkäsitteet liukuvat merkityksissään kääntäjän näkökulmasta ongelmallisesti. Tärkein näistä käsitteistä on mm. puhetta, lukusuhdetta, syytä ja järkeä merkitsevä *logos*. Antiikin aikana vakiintuneen käsityksen mukaan oikeudenmukaisuus (tai sen puute) saattoi ulottua vain *logoksella* siunattujen osapuolten välisiin suhteisiin, ja juuri *logoksen* avulla ensin muutama kreikkalainen ajattelija ja myöhemmin eurooppalaisen filosofian ja teologian valtavirta piirsi käsitteellisen eron ihmisen ja muiden elollisten väliin. Syntyi ilmaus *ta aloga zoa*, 'logoksettomat eläimet', ja samalla eläimen käsite siinä ihmisen poissulkevassa mielessä, jossa nykysuomenkin 'eläin' ensisijaisesti ymmärretään. Muiden eläinten käsitteellinen erottaminen ihmisestä tarjosi uudenlaisen perusteen ei-ihmisiin kohdistuvalle vallankäytölle. Avaan artikkelissa omia suomennosvalintojani ja peilaan niitä *logoksen* käännöstulkintojen pitkään historiaan, joka samalla on muiden eläinten mielellisyyden, arvon ja lopulta itse eläimyyden kieltämisen historiaa. Tuon historian meidänpuoleisessamme päässä eläinten kommodifikaatio on läpäissyt yhteiskunnan niin tehokkaasti, että sitä on vaikea nykykielen normeista käsin haastaa. Itse *logos*-sanan kääntämisen rinnalla ja siihen suoraan liittyen tarkastelenkin konkreettisenä esimerkkinä ongelmia, joita suomen persoonapronominien nykynormitus tuo klassisen kreikan suomentamiseen. 1800-luvun jälkipuoliskolla luotu kirjasuomi korvasi kansankielen dynaamisen ja lajineutraalin pronomini käytännön staattisella kahtiajaolla ihmisiin (hän, he) ja muihin (se, ne). Modernisaatioon tiiviisti linkittynyt kirjakieliprojekti tuotti siis suomeenkin erottelun, jota antiikin *logos*-keskustelu pohjusti mutta joka paradoksaalisesti hankaloittaa saman keskustelun välittämistä suomen kielelle.

ASIASANAT *logos, kääntäminen, kriittinen eläintutkimus, kielinormi, Porfyrios, kreikka, eläinkysymys, suomentaminen, puhuttu kieli, rationaalisuus*

Johdanto

Miten suomentaa käsite, jonka tulkintahistorian ympärille kysymys elävän olennon arvosta on eurooppalaisessa ajattelussa kiertynyt? Jos lähdetekstin kieli ei osaa esineellistää muunlaisia eläimiä, saako myös nykysuomeksi puhua *heistä* niiden sijaan?

Artikkelini lähtökohta on uusplatonisti Porfyrioksen (n. 234–305) *Sielullisten vahingoittamista vastaan* -teoksen suomennostyo, jonka äärellä jouduin muun muassa näiden kysymysten eteen. Porfyrioksen teos on antiikin moniäänisen mutta fragmentaarisesti säilyneen eläin keskustelun eräänlainen kooda. Se lainaa edeltäjiään useiden vuosisatojen ajalta ja väittelee näiden kanssa, ja osittain tekstin tilkkutäkkimäisyydestä johtuen sen avainkäsitteiden merkitykset liukuvat kääntäjän näkökulmasta pulmallisella tavalla. Myöhemmän eläin keskustelun kannalta ehkä tärkein näistä hankalista käsitteistä – itse *eläimen* ohella – on muun muassa puhetta, kertomusta, lukusuhdetta, syytä ja järkeä merkitsevä *logos*.

Antiikin aikana vakiintuneen käsityksen mukaan oikeudenmukaisuus (tai sen puute) saattoi ulottua vain *logoksella* siunattujen osapuolten välisiin suhteisiin.¹ Juuri *logoksen* avulla ensin muutama kreikkalainen ajattelija ja myöhemmin eurooppalaisen filosofian ja teologian valtavirta piirsi käsitteellisen eron ihmisen ja muiden elollisten väliin (Sorabji 1993; Steiner 2005; Gilhus 2006, 39–62). Syntyi ilmaus *ta aloga zoa*, 'logoksettomat eläimet', ja samalla sai alkunsa *eläimen* käsite siinä ihmisen poissulkevassa mielessä, jossa nykysuomenkin *eläin* ensisijaisesti ymmärretään. Muiden eläinten käsitteellinen erottaminen ihmisestä – tai kreikankielisen antiikin tapauksessa: puhevaltaa käyttävästä vapaasta miehestä – tarjosi uudenlaisen ja ajan myötä hyvin sitkeäksi osoittautuneen perusteen ei-ihmisiin kohdistuvalle vallankäytölle.

Avaan artikkelissa omia suomennosratkaisujani ja peilaan niitä *logoksen* tulkintojen pitkään historiaan, joka on samalla muiden eläinten miellettisyyden, arvon ja lopulta itse eläimyyden kieltämisen historiaa. Historian meidän puoleisessamme päässä eläinten kommodifikaatio on lä-

päissyt yhteiskunnan niin tehokkaasti, että sitä on vaikea nykykielen normeista käsin haastaa. Yksi esimerkki muunlajisten esineellistämistä nimenomaan suomen kielessä on kirjakielen noin 150 vuotta sitten luotu ja vähitellen vakiintunut normi, joka rajaa kolmannen persoonan persoonapronominit ihmisviitteisiksi.

Logos-sanan kääntämisen rinnalla ja siihen suoraan liittyen tarkastelen myös ongelmia, joita persoonapronominien nykynormitus tuo antiikin tekstien suomentamiseen, Porfyrioksen teos konkreettisenä esimerkkinä. 1800-luvun jälkipuoliskolla luotu kirjasuomi korvasi kansankielen² dynaamisen, tilannesidonnaisen ja lajineutraalin pronomini käytännön staattisella kahtiajajolla ihmisiin (*hän, he*) ja kaikkiin muihin olioihin (*se, ne*), riippumatta jälkimmäisten elollisuuden, toimijuuden tai yksilöllisyyden asteesta. Klassisessa kreikassa tällaista jakoa ei ole. Modernisatiossa tiiviisti linkittyneet kirjakieliprojekti tuotti siis suomeen erottelun, jota antiikin *logos*-keskustelu osaltaan pohjusti mutta joka paradoksaalisesti hankaloittaa saman keskustelun välittämistä suomen kielelle.

Teoreettisia, omakohtaisia ja yhteiskunnallisia suuntaviivoja

Artikkeliani motivoi kriittisen eläintutkimuksen perinne: tarkoitukseni on merkitysten rakentamista ymmärtämällä kyetä myös kyseenalaistamaan niiden varaan rakentuneita yhteiskunnallisia käytäntöjä. Toisin sanoen tavoittelen historiallista ymmärrystä, joka ainakin potentiaalisesti johtaa muutokseen, tässä tapauksessa ihmisen ja muiden eläinten välisten valtasuhteiden uudelleen ajatteluun ja purkamiseen. Kapitalismin kritiikkiin artikkelini yhdistää ennen muuta kommodifikaation käsite: väitän, että *logoksen* tai sen puutteen ympärille antiikissa kehkeytynyt eläin keskustelu on se perusta, jonka varassa elollisten olentojen myöhempi hyödykkeistäminen on ollut mahdollista.

Logoksen kääntämistä vaikeuksien tarkastelussa innoituksen lähteenä toimii Barbara Cassinin muotoilema ajatus "kääntymättömistä" tai "käännettäväksi mahdottomista" käsitteistä (*les*

intraduisibles, ks. Cassin 1998 ja Cassin 2004), joiden tulkintayritykset yhtä kaikki tuottavat uutta ajattelua. Jaan Cassinin näkemyksen kääntämisestä toimenä, joka ei koskaan täydellisty, ei tule valmiiksi; Cassinin tavoin olen kiinnostunut sanoista filosofisten käsitteiden juurena, niiden historiallisuudesta, kielisidonnaisuudesta ja moniaalle haaroittuvasta merkitysriihmastosta, joka käännös käännökseltä hautautuu syvemmälle käsittehistorian kerrostumiin muttei menetä kykyään tuottaa yhä uusia versoja käsitteen avaamaan keskusteluun. *Logos* on paraatiesimerkki juuri tällaisesta loputtomasti kääntyvästä ja jo pelkällä käännöshistoriallaan filosofisia ja maailmankuvallisia hyppäyksiä tuottaneesta käsitteestä – ja monimerkityksisestä kreikan kielen sanasta filosofisen käsitteen juurena.

Suomen kielen historiallisten pronominiikäytäntöjen osalta tukeudun erityisesti Lea Laitisen tutkimuksiin (esim. Laitinen 1995, 2002, 2005 ja 2021; ks. myös Siitonen 2008 ja Kaiser 2018). Laitisen ja muiden lingvistien analyysi *hän*-pronominin perinteisestä käytöstä murteissa, vanhassa kirjasuomessa ja vielä nykyäänkin puhemielessä osoittaa, kuinka kielenvastainen *hän*- ja *se*-pronominien tarkoitteet lajiperusteisesti erottava nykynormi itse asiassa on. Tässä tekstissä keskityn Porfyrioksen suomentamisen äärellä ilmenneisiin konkreettisiin pulmiin, enkä siis käy systemaattisesti läpi vanhan kansankielisen ja nykyisen norminmukaisen pronominiikäytännön eroja. Rinnalla kulkee kuitenkin kysymys siitä, minkälaisen ideologian ajamana ja mitä tarpeita palvelemaan normi aikanaan syntyi.

Eläimistä puhumisen tavasta, esimerkiksi juuri pronominiavalinnasta, käydään parhaillaan jonkinasteista kamppailua. Ihmiset ja muut eläimet toisistaan erottavan kielinormin vähittäistä murtumista on havaittavissa jo erilaisissa asiateksteissäkin (esim. Aaltonen & Tuomivaara 2022, 144; Hytönen 2022; Vihelmaa 2021; Ääri 2018). Toisaalta eläinviitteinen *hän* aiheuttaa voimakkaita reaktioita (Priiki 2021), minkä itse tulkitsen merkiksi tuloillaan (tai jo meneillään) olevan muutoksen herättämistä tunteista. Koska normitetun nykykirjasuomen *hän/se*-jako liittyy olennaisesti omistus- ja siten valtasuhteisiin – *se* on jotakin

mitä *hän* voi ostaa, käyttää ja myydä – normia rikkovan pronominiavalinnan herättämä kielteinen tunnereaktio heijastanee pelkoa valtasuhteen muutoksesta myös kielenulkoisessa todellisuudessa.

Käännökset ovat tekstejä, joissa itse kieleen liittyvät ajankohtaiset keskustelut voivat nousta esiin. Usein käännöksiä myös motivoi jokin yhteiskunnassa käynnissä oleva muutos tai tarve sellaisen aikaansaamiseen. (Paloposki 2004, 41.) Porfyrios-suomennos on mitä suurimmassa määrin juuri tällainen teksti. Porfyrioksen eläinaiheista teosta ei ole moneen vuosisataan juuri luettu antiikintutkimuksen ulkopuolella, ja alan sisälläkin se on herättänyt vain marginaalista kiinnostusta aivan viime vuosin asti. Moderni kriittinen editio,³ omankin suomennokseni pohjateksti, valmistui vuosina 1977–1995, mikä on epäilemättä osaltaan synnyttänyt uutta tutkimuksellista kiinnostusta Porfyriokseen.⁴ Samoihin aikoihin 1900-luvun viimeisinä vuosikymmeninä syntyi myös moderni eläinoikeusliike, ja kiinnostus muunlajisiin kanssaeläjiimme tihkui vähitellen akateemisille kentille asti. Esimerkiksi Jacques Derrida viittaa Porfyrioksen ”suurenmoiseen” teokseen kuuluisassa Cerisyn kollokviossaan vuonna 1997 (Derrida 2019, 121–123). Derrida toki tunsii kreikkalaiset ajattelijat hyvin, mutta pidän todennäköisenä, että Porfyrios olisi häneltäkin jäänyt huomiotta ilman tuolloin tuoretta ranskalaiseditiota.

Porfyrioksen teoksen uusin editio on ruokkinut myös käännöstoimintaa: teoksen ensimmäinen espanjannos ilmestyi vuonna 1984 (Lorente 1984, jossa Porfyrioksen osat I–III pohjautuvat uuteen editioon, IV osa vanhaan, koska IV osan uusi editio valmistui vasta vuonna 1995), uusi englanninno vuonna 2000 (Clark 2000) ja ensimmäinen italiannos vuonna 2005 (Sodano 2005). Suomennos on siis neljäs uusimman edition pohjalta ilmestyvä käännös; kaikkien neljän julkaisemista on epäilemättä itse edition lisäksi motivoitunut myös käynnissä oleva eläin keskustelu.

Itse havahduin Porfyrioksen eläinteoksen olemassaoloon vasta syvennyttyäni antiikintutkimukseen, vaikka olin siinä vaiheessa ollut tekemisissä sekä humanistisen eläintutkimuksen että

eläinoikeusajattelun kanssa jo muutaman vuosikymmenen. Porfyriosta ei ole Suomessa tunnettu antiikintutkimuksen ulkopuolella käytännössä lainkaan. Teokseen tutustumisen jälkeen minulle oli selvää, että se oli syytä saada suomen kielelle. Oma motiivini teoksen suomentamiseen oli siis alusta alkaen yhteiskunnallinen. Toivon suomentuksen tuovan historiallista syvyyttä suomenkieliseen eläin keskusteluun ja nostavan esiin katveeseen jääneitä näkökulmia. Samalla tiedostan, että näin ei mitenkään itsestään selvästi käy. On oma iso työnsä raivata eläinkysymyksen käsittelylle tilaa yhteiskunnassa, jossa muiden eläinten hyödykkeistäminen on kulttuurisesti normalisoitua ja palvelee vaikutusvaltaisten toimijoiden taloudellisia intressejä. Erityisen vaikeaa on tilan raivaaminen hitautta ja perinpohjaisuutta edellyttävälle keskustelulle kohujen ja nopean reagoinnin sijaan. Filosofian ja muiden kaupallisesti marginaalisten tekstien kääntäminen linkittyy tyypillisesti juuri tällaisiin keskusteluihin. (Käsitetyn hitaudesta ja monialaisista edellytyksistä ks. Midgley 1978, 14–15 ja Ruonakoski 2017.) Tässä mielessä pidän Porfyrioksen kaltaisten ajattelijoiden kääntämistä ja julkaisemista jo sinällään eräänlaisena järjestelmä kriittisen vastarinnan muotona.

Kääntymätön *logos*

Siirtyäksemme siis nyt puhumaan oikeudenmukaisuudesta: kun kerran vastustajamme ovat väittäneet, että se tulee ulottaa vain samankaltaisiin, ja rajanneet eläimistä *kieltä ja järkeä vailla olevat* [*ta aloga*, 'logoksettomat'] tällä perusteella oikeudenmukaisuuden ulkopuolelle, kertokaamme heille totuus [– –] osoittamalla, kuinka jokainen aisteista ja muistamisesta osansa saanut sielu on myös järjellinen ja kielellinen [*logikos*, 'logoksellinen']. Nimitäin kun tämä on tullut todistetuksi, myös vastustajiemme mukaan meidän on totta kai ulotettava oikeudenmukaisuus kaikkiin eläimiin. (Porfyrios 2022, III: 1, 4.)

Koko meille säilyneen antiikin eläin keskustelun voi sanoa kiteytyvän kysymykseen siitä, onko

muunlajisilla eläimillä *logosta* vai ei. Se, mitä *logos* tässä keskustelussa tarkalleen merkitsi, on huomattavasti vaikeampi kysymys. Sanan merkitysalue on laaja: yksin Porfyrios-suomentuksen puitteissa olen kääntänyt sen ainakin puheeksi, sanaksi, argumentiksi, aiheeksi, perusteeksi, periaatteeksi, sanalliseksi järjeksi, perusteluksi, keskusteluksi, järjen puheeksi ja järjeksi. Tämän kaiken ohella sana merkitsee myös esimerkiksi mittaa, suhdelukua, arvoa, järjestystä, laskelmaa, kertomusta ja sananlaskua. Antiikin eläinfilosofian suomentamisen kannalta oleellista on, että *logosta* ja toisaalta sen puuttumista kuvaavaa adjektiivia *alogos* käytettiin filosofisessa keskustelussa myös teknisinä termeinä, joiden koko merkityskenttä on mahdotonta kääntää yhdellä sanalla toiselle kielelle.

Yllä olevassa otteessa olen suomentanut *logoksen* puuttumista merkitsevän määrään muotoon "kieltä ja järkeä vailla olevat", logoksellisuudesta kertovan *logikos*-adjektiivin puolestaan muotoon "järjellinen ja kielellinen". Ranskalainen edittori käyttää käännöksessään vastaavassa kohden ilmauksia "*dénués de raison*" ja "*raisonnable*" (Pattillon 2003, 153), englanninnokset suosivat muotoja "*irrational*" ja "*rational*" (Clark 2000, 80; Taylor 1994, 81). Rationaalisuutta ja irrationaalisuutta on *logoksen* ja sen väitetyn puutteen käännöksenä käytetty paljon suomessakin (esim. Platon, *Timaios* 51e ja 69d; Aristoteles, *Nikomakhoksen etiikka* I: 1102a27–1103a; Toivanen 2014, 266; Haaparanta 2018, 72), järjen ja järjettömyyden ohella. Itse pidän latinakantaista sanaa huonona käännöksenä muun muassa siksi, että latinan sanan merkityskentästä kytkös verbaalisuuteen puuttuu. Niinpä rationaalisuus ei nykysuomesakaan kannu mukanaan sitä välttämätöntä yhteyttä ihmisen kielellisyyteen tai vielä tarkemmin sanottuna puheeseen, joka *logoksella* johdannaisineen kreikassa on. *Kielitoimiston sanakirja* antaa adjektiiville *rationaalinen* merkitykset "järkevä, järkiperäinen, järjellinen" ja mainitsee rationaaliluvut, siinä kaikki. Rationaalisuus on siis pikemminkin hiljaisuudessa (tai paperilla tai tietokoneen ruudulla) tapahtuvaa järjeksiä, loogisen ajattelun kykyä ja suoraviivaisia laskutoimituksia kuin sanallista toimintaa saati kertomuksellisuut-

ta. Myös ensin mainitut merkitykset liittyvät toki *logokseen*, mutta ilman sidosta sanoihin ja puheeseen ne ohjaavat sanan tulkintaa sivuraiteelle, eritoten antiikin teksteissä.

Seuraavat kaksi esimerkkiä valaisevat konkreettisemmin sitä, kuinka *logos* on sidoksissa nimenomaan merkitykselliseen ääntelyyn pelkistymättä kuitenkin synonyymiksi puheelle tai kielelle:

Ikään kuin korpitkin pitäisivät omaansa ainoana kielenä [*fōnē*] ja meitä sanattomina ja järjettöminä [*alogos*], koska meidän ääntelymme merkitys ei helposti avaudu heille – tai attikalaiset nimittäisivät vain attikaa kieleksi [*fōnē*] ja pitäisivät kaikkia muita järjettöminä ja kielettöminä [*alogos*], nämä kun ovat jääneet Attikan puheenparresta [*leksis*] paitsi. Ja kuitenkin attikalainen ymmärtäne paremmin jopa korppia kuin syyrialaista, joka puhuu syyriaa, tai persiää puhuvaa persialaista! (Porfyrios 2022, III: 5, 3.)

[Y]limmälle jumalalle uhraamiseen ei ole omiaan äänellinen eikä myöskään sisäinen puhe [*logos ho kata fōnēn ... oud' ho endon*], jota sielun tunnevaikutukset tahraavat. Palvomme häntä puhtaalla vaikeutemisella ja häntä koskevin puhtain ajatuksin. (Porfyrios 2022, II: 34, 2.)

Molemmissa otteissa *logos* on siis jotakin, minkä ääni välittää elävän olennon sisäisyydestä ulkomaailmaan. Tai itse asiassa on harhaanjohtavaa puhua äänestä välittäjänä – oikeammin *logos on* äänessä (vrt. myös Platon, *Sofisti* 263e6). Tämä merkityksellisen ääntelyn ulottuvuus katoaa *logoksen* käänöksistä, mikäli niissä tyydytään vain rationaalisuuteen tai järkeen.

Logos tosin alkoi hiljetä jo ennen kääntymistään *ratioksi* – irtoaminen puheen merkityksistä oli välttämätöntä ennen kuin käänös *ratioksi* ylipäättään saattoi tapahtua. Yksi etappi tällä tiellä oli *logoksen* jako sisäiseen (*endiathetos*, 'sisään asetettu') ja ulkoiseen eli ilmaisevaan (*proforikos*, 'eteenpäin kantava'). Tämä stoalaisten kehittelemä ajatus oli Porfyrioksen aikaan tultaessa jo täysin vakiintunut, ja Porfyrios vetoaakin siihen yleisesti jaettuna käsityksenä:

Jos ilmaiseva järkikyky [*proforikos logos*] on ääntä [*fōnē*], joka kielen [*glōtta*] avulla viittaa sisäisiin ja sielullisiin kokemuksiin – tämä määritelmähän on yhteinen eikä liity mihinkään tiettyyn koulukuntaan vaan vain *logoksen* käsitteeseen – mikä osa tästä puuttuu eläimiltä, jotka käyttävät ääntään? Ja miten niin eläin ei olisi ajattelut kokemaansa jo ennen kuin aikoo puhua siitä? Ajattelulla [*dianoia*] tarkoitetaan sielussa vaiti ääntyvää puhetta [*en tē psykḗ kata sigēn fōnoumenon*]. Niinpä koska se, mikä kielellä ilmaistaan [*hypo tēs glōttēs fōnēthentos*], totisesti on järjen puhetta [*logos*], äännettiinpä se sitten barbaarin, kreikkalaisen, koiran tai naudan tavalla, ovat äänellisesti ilmaisevat eläimet [*ta zōa ta fōnētika*] osallisia järkikyvystä [*logos*]. (Porfyrios 2022, III: 3, 2–3.)

Stoalaiset olivat kolmannelta esikristilliseltä vuosisadalta alkaen kiinnittäneet huomionsa ihmiskieleen ilmiönä ja ryhtyneet analysoimaan sen rakenteita tavalla, jonka voi nähdä lingvistiikan alkupisteenä (Luhtala 2000; Law 2003). Stoalaisen koulukunnan piirissä *logoksesta* tuli keskeinen käsite, inhimillisessä olomuodossaan nimenomaan näin kaksitasoiseksi analysoituna. On helppo nähdä, miten 'ulkoisen järjen' eli puheen ja 'sisäisen järjen' eli ajattelun käsitteellinen erottaminen tarjosi ainekset myöhempiin käsityksiin puheen toissijaisuudesta ajatteluun nähden. Vaikeampaa sen sijaan on hahmottaa *logosta*, jossa molemmat ovat orgaanisesti ja tasaveroisesti yhtä; me olemme kasvaneet rationaalisuudeksi kääntyneen *logoksen* maailmassa, eikä rationaalisuus äkkiseltään ajatteltuna tarvitse puhetta mihinkään. Niin 200–100-lukujen eaa. stoalaisille kuin vielä Porfyriokselle 200-luvun jaa. lopulla *logos* (tai sen puute) kuitenkin tarkoitti jotakin ihmisen puheeseen, sanoihin ja kieleen liittyvää vähintään yhtä suuressa määrin kuin järkeä tai rationaalisuutta siinä merkityksessä, jossa ne nykyään ymmärretään.

Stoalaisille *logos* oli myös metafyyminen käsite, maailmankaikkeutta hallitseva järjen ja järjestyksen periaatti, eräänlainen maailmaa luova ja koossa pitävä voima. Ajatus periytyy Herakleitokselta (Minar 1939, 326–327) ja kulkeutui kristinuskoon, joka samaisti *logoksen* Kristukseen (vrt.

Joh. 1, 1–3). Nimenomaan stoalaiset olivat vakiinnuttamassa kreikkaan ilmausta, jolla ensi kertaa niputettiin kaikki muut eläimet paitsi ihminen yhtenäiseksi joukoksi, omaksi kielelliseksi kategoriakseen: *ta aloga zōa*, 'logosta vailla olevat eläimet'. Tosin varhaisin säilynyt teksti, jossa *alogos* esiintyy yksinään substantivoituna viittaamassa muihin eläimiin, on Platonin *Protagoras* (321b–c), mutta Platonilla itse *zōon* kattaa vielä ihmiseläimet muiden joukossa, kuten *Protagoraan* mainitusta kohdastakin käy ilmi.⁵

Ilmaus *ta aloga zōa* syntyi ja vakiintui, koska filosofit syystä tai toisesta kaipasivat yhteistä käsitteellistä kategoriaa kaikille muille eläimille. *Zōon* ('eläin, elävä olento') ilman lisämääreitä ei tähän tehtävään käynyt, koska se klassisena aikana, esimerkiksi vielä Aristoteleen teksteissä, käsitti itseltään selvästi myös ihmiset. Juuri Aristoteles nosti esiin *logoksen* ihmiseläimen erityisominaisuutena (*Politiikka* I, 1253a8–18; *Nikomakhoksen etiikka* I, 1098a3–4). Stoalaiset korostivat *logosta* maailmankaikkeuden keskipisteenä ja samaan aikaan kategorisesti kielsivät sen muilta kuin ihmiseläimeltä, joten on ymmärrettävää, että käytännössä kaikki antiikin eläinmyönteiset filosofit heidän jälkeensä pyrkivät parhaansa mukaan puolustamaan muunlajisten *logosta*. Valitettavasti he epäonnistuiivat siinä. (Antiikin eläin keskustelun hiipumisesta tarkemmin ks. Kaski 2020, 51–55.) Muunlajisten – ja nykyisen ympäristökriisin valossa myös ihmisen itsensä – kannalta kohtalokkaasti *logoksella* päädyttiin eristämään ihminen muista eläimistä. Stoalaisen filosofian perillisenä kristillinen teologia vieläpä jumalallisti tämän erottavaksi tulkittuun ilmiön. Myöhäisantiikkiin ja Porfyrioksen aikaan tullessa eronteko oli piirtynyt jo kieleenkin niin, että perinteisesti koko eläinkuntaan viitannut *zōon* oli alkanut horjua merkitysten 'eläin, elävä olento' ja 'muu kuin ihmiseläin' välillä (Kaski 2022, 11; sana *zōon* esiintyy ihmisen poissulkevassa merkityksessä esimerkiksi Porfyrioksen teoksen kohdassa III: 3, 3).

Kun *logoksella* on ristinään tällainen taakka, panokset kovenevat myös kääntämisen näkökulmasta. Mitä muilta eläimiltä on tarkalleen ottaen kiistetty, siis suomeksi? Kieli? Ajattelukyky? Logiikka? Juttujen kertomisen taito? Juma-

allinen kipinä? Kun kielessä jo olemassa oleva sana omaksutaan erikoiskieleen, vaikkapa nyt tekniseksi termiksi tiettyyn filosofiseen keskusteluun, sen merkitys tavallisesti tarkentuu (Pitkänen-Heikkilä 2018, 542). Käytännössä merkitys usein kaventuu, sen rajat ikään kuin piirretään terävämmällä kynällä. Näin kävi myös *logokselle*. Sen merkitysalue alkoi jo antiikin aikana kaventua jokaisen uudelleentulkinnan myötä ja nimenomaan sellaiseen suuntaan, jossa se on ollut yhä helpompi kiistää muilta eläimiltä (Sorabji 1993, 65–77). On siis paikallaan huomata, että *logoksen* merkitysevoluutio käynnistyi jo kreikankielisen keskustelun piirissä, joskin roomalaisaikana tullessa monet tuota keskustelua käyneistä puhuivat äidinkielenään muuta kuin kreikkaa.

Näin myös syyrialaislähtöinen Porfyrios. Hänen teoksessaan käännöspulmia ei tosin niinkään aiheuta hänen oma kielenkäyttönsä kuin tapa argumentoida lainaamalla tai parafraaseeramalla muita kirjoittajia, joista varhaisimpien kielimuoto edustaa lähes tuhat vuotta vanhempaa kreikkaa. Kielellinen aikahorisontti huimaa, ja kääntäjän on parhaansa mukaan pyrittävä ymmärtämään niin sanojen muuttuvia merkityksiä kuin sitä filosofista kontekstia, josta lainaus on alkuaan peräisin. Seuraava Porfyrios-ote on mahdollisesti lainausta skeptikko Karneadeelta (214–129 eaa.), joka tunnettiin stoalaisen Khrysippoksen (279–207 eaa.) leppymättömänä kriitikkona. Porfyrios mainitsee tässä kohtaa lähteekseen vain ”muinaiset edeltäjänsä”, mutta kohtaa pidetään yleisesti jonkun Platonin Akatemiassa vaikuttaneen filosofin työnä (lainauksen lukemisesta juuri Karneadeen nimiin ks. Patillon 2003, 138–142).

Itserakkaus saa stoalaiset sanomaan, että muut eläimet ovat kaikki, jokaikinen, vailla järkkikykyä [*logos*], ja tällä he tarkoittavat puheen ja järjen [*logos*] puuttumista kokonaan. Mutta sikäli kuin pitää puhua totta, järkkikyky [*logos*] on paitsi selvästi havaittavissa kaikissa eläimissä, monissa sillä on myös edellytykset täydellistyä. (Porfyrios 2022, III: 2, 4.)

Tässä kohtaa olen taipunut kompromissiin *logoksen* kattavamman merkityksen ja suomennoksen luettavuuden välillä: otteen keskimmäisen *logok-*

sen olen avannut selittävään muotoon ”puhe ja järki”, sen sijaan ”järkikyky” on lyhenne pidemmästä ilmauksesta kieli- ja järkikyky, jota monessa kohdin toisaalla käytän *logoksen* teknisenä käännöksenä.⁶ Kummassakin ratkaisussa on ongelmansa: ’järki’ kaipaisi rationaalisuuden tapaan täydentävää selitystä, kahteen sanaan jakaantuva suomennos taas luo mielikuvan, että myös alkukielinen *logos* koostuu ikään kuin kahdesta osasta, jotka voi siististi erottaa toisistaan. Näin ei siis tässä vaiheessa vielä ole, vaikka stoalainen analyysi varmasti pohjustikin myöhempää erontekoa, kuten edellä totesin.

Rationalisoitu *logos*

Stoalaisia kenties kuitenkin vahvempi – ja joka tapauksessa heidän ajattelunsa taustalla vaikuttava – syy ajattelun tai ’järjen’ irtoamiseen puheesta on kirjoitustaidossa. Kreikan kieli on tässä erityisasemassa, koska sille ja sillä luotiin ensimmäinen vokaalittkin kattava äänneaakkosto, jolla *logoksia* saattoi jäljitellä varsin taitavasti visuaalisessa muodossa, siis äänneitä kuvaavien kirjainten yhdistelminä. Mahdollisuus ihmiskielen kuvantamiseen aiempaa merkittävästi tarkemmalla ja helpommin omaksuttavalla tavalla oli edellytys luku- ja kirjoitustaidon leviämiseksi yhteiskunnassa laajemmin, yli kapean kirjuri luokan. (Havelock 1982, 82–88.) Tämä pitkä prosessi alkoi 800–700-luvulla ennen ajanlaskumme alkua Aigeianmeren itärannikolla, ja Ateenan on arvioitu olleen kirjoitustaidosta riippuvainen yhteiskunta viimeistään 300-luvun alussa (Robb 1994, 252–253) Platonin kirjoittaessa dialogejaan. Monet äänenvaraisen, kirjoituksesta riippumattoman yhteiskunnan käytännöt toki säilyivät pitkään tutussa suullisessa muodossaan: esimerkiksi kansankokouksessa, oikeuslaitoksessa ja filosofikouluissa puhe pysyi ensisijaisena (tai ainoana) kommunikatiotapana (näinhän on rituaalin tasolla edelleen, myös meillä Suomessa), ja pitkään tekstejäkin kirjoitettiin ensisijaisesti ääneen luettaviksi. Vaikka massalukutaidosta ei antiikissa voida puhua, oli kirjoitustaito viimeistään ajanlaskun taitteeseen mennessä lyönyt jo leimansa kulttuuriin ja yhteiskuntaan, etenkin sen yläkerroksiin.

Kirjoitustaidon yleistyminen ja syveneminen liittyy näkemykseni mukaan *logoksen* merkitysmuutoksiin ja siihen, miten me ylipäätään ymmärrämme *kielen* (vrt. Havelock 1982, 7–8 ja 44–45). Mitä läpikotaisemmin kulttuuri on kirjallistunut, sitä todennäköisemmin kieli itsessään aletaan mieltää kirjoituksen näkökulmasta. Tällöin kielen alkuperäinen ruumiillinen, materiaallinen ja äänellinen perusta saattaa unohtua.⁷ Jos kieltä ilmiönä ajatellaan tekstilähtöisestä näkökulmasta, on tietysti paljon helpompaa kokea ja väittää, että vain ihmisellä kaikista eläimistä on kieli – muut eläimet eivät kirjoita eepoksia, tutkimusartikkeleita tai edes kuitteja, ostoslistoja ja tili kirjoja, niin kuin varhaisten kirjoituskulttuurien ihmiskirjurit.

Kuten edellä jo lainatuista Porfyrios-otteista käy ilmi, klassisessa kreikassa oli varsin monia kieleen ja ääntelyyn viittaavia sanoja. *Logoksen* ohella otteissa esiintyvät kielen merkityksessä sekä *fōnē* että *glōssa* (Porfyrioksen käyttämässä, klassista attikaa jäljittelevässä muodossa *glōtta*) ja puhetapaan viittaava, *logoksen* kanssa yhteisesti kantasanasta juontuva *leksis*. *Fōnēn* tapaan äänellistä ilmaisua ja sitä kautta puhetta tarkoittaa myös esimerkiksi *fthenksis*, ja *glōssalle* lähes synonyminen sana on *dialektos*. *Logos* merkityksessä ’kertomus’, ’juttu’ tai ’huhu’ puolestaan on hyvin lähellä sanan *mythos* merkitystä. Puhumista tarkoittavia verbejä tulee etsimättä mieleen puolisen tusinaa; laulamista, huutamista, rukoilemista ja muuta vastaavaa toinen mokoma. Merkitseviin ääniin ja verbaaliseen toimintaan viittaavien sanojen paljous kertoo juuri äänenvaraisen, kirjoituksesta riippumattoman ajattelun perinnöstä. Vaikka Porfyrios itse jo eli pitkälti kirjallistuneessa kulttuurissa, monet hänen lähteistään olivat kirjoittaneet aikana, jolloin luku- ja kirjoitustaidon vaikutus yhteiskuntaan vasta teki tuloaan. Voi spekuloida, missä määrin Porfyrioksen teoksesta välittyvä positiivinen näkemys muiden eläinten *logoksesta* on peruja varhaisempien ajattelijoiden erilaisesta tavasta ymmärtää, mitä *logos* oikeastaan tarkoittaa.

Porfyriokselle itselleen *logoksen* käsite oli merkityksellinen ennen muuta ihmisen ominaisuutena – hänen etiikkansa ytimessä on ihmisen toi-

minta, ei se, minkälaisia kykyjä muilla eläimillä on tai ei ole (Porfyrioksen eettisestä argumentaatiosta tarkemmin ks. Tuominen 2020 ja 2021). Hahmotellessaan ihmisyyttään täydesti harjoittavan filosofin muotokuvaan Porfyrios hyödyntää *logoksen* laajaa merkityspalettia aina perinteiseen sanojen ja tekojen väliseen vastakkainasetteluun asti. Tässä kohtaa kääntäjän on vain ratkaistava, mihin suuntaan *logoksen* merkitys tekstissä milloinkin kallistuu, ja toivottava parasta:

[N]iin sanallisella järjellä [*logoi*; *logos*-sanan monikko] kuin itsemme ulkopuolisen maailman opeuksillakin on sijansa meidän kirkastajinamme, mutta ne eivät voi tehdä meistä aidosti onnellisia. Jos onni saavutettaisiin argumenttien [*logoi*] ymmärtämisen kautta, olisi päämäärän tavoittaminen mahdollista sellaisellekin, joka vähät välittää ruokavaliosta tai tekojen tekemisestä. Mutta koska meidän pitää vaihtaa nykyinen elämämme toisenlaiseen puhdistautumalla sekä sanojen [*logoi*] että tekojen [*erga*] avulla, tutkikaamme, millaisia sanoja ja tekoja tämä meiltä edellyttää. (Porfyrios 2022, I: 29, 5–6.)

Moraalifilosofisissa analyyseissa eläinsuhteemme ongelmista on painottunut sanojen ja käsitteiden valta materiaaliseen todellisuuteen; helposti syntyy kuva, että *logoksen* epääminen muilta eläimiltä on syy, josta eläinten hyväksikäyttö seuraa (esim. Sorabji 1993; Derrida 2019, 43–55 et passim; Steiner 2008, ix–xi; Kaski 2020, 60–62).⁸ En tietenkään kiistä kielessä ja sanoissa piilevää valtaa – olisihan muutoin järjetöntä pohtia esimerkiksi kääntämistä yhteiskunnallisena toimintana – mutta olen taipuvainen ajattelemaan, että antiikin *logos*-keskustelu onnettomine lopputuloksineen on pikemminkin *vastaus* eläinten hyväksikäytön kyseenalaistaneisiin puheenvuoroihin kuin hyväksikäytön varsinainen lähde tai syy. 'Logokseton eläin' luotiin oikeuttamaan käytäntöjä, jotka olivat tapakulttuurissa jo olemassa, ja kun se oli luotu, sen varassa voitiin myöhemmin perustella yhä uusia tapoja sivuuttaa muunlaiset merkityksellisen elämän piiristä. Porfyrios toteaa saman vähemmän sävyisesti: "Ahneus ja mässäilynhalu saa siis ihmiset kuvittelemaan, ettei eläimillä ole kieltä ja järkeä [*logos*]" (Porfyrios 2022, III: 16, 1).

Miksi kysymys *logoksesta* kuitenkin oli ja on niin tärkeä, että koko antiikin monisatavuotinen eläin keskustelu käytännössä keskittyi siihen – ja että itse koen vielä suomennoksen valmistumisen jälkeenkin tarvetta pohtia ratkaisujani sen kääntämisen suhteen?

Yksi vastaus on, että *logos* on viimeistään Aristoteleesta asti kytkeytynyt erottamatta siihen, keitä pidetään poliittisen yhteisön jäseninä. Eläintutkimuksessa on viimeisen kymmenen vuoden aikana tapahtunut niin sanottu poliittinen käänne: perinteisen moraalifilosofisen pohdinnan rinnalla vastauksia eläinkysymykseen on alettu hakea politiikan teorian puolelta. Taustalla on myös nopeasti lisääntynyt luonnontieteellinen tutkimus muiden eläinten kognitiivisista kyvyistä (hyviä yleisesityksiä ovat mm. Bekoff 2002 ja Telkänranta 2015) – tutkimustiedon karttues- sa on käynyt yhä vaikeammaksi perustella ihmisen erillisyyttä muusta eläinkunnasta sen enempää kielen kuin politiikankaan tasolla. Poliittinen käänne onkin tarkoittanut katseen suuntaamista yksilön kyvyistä, kyvyttömyyksistä ja oikeuksista monilajiseen yhteisöön. Se on tuottanut myös konkreettisia ehdotuksia siitä, miten ihmisten ja muiden eläinten väistämättä yhteenkietoutunut elämä olisi vaalittavissa paremmin ja normitettavissa oikeudenmukaisemmin (esim. Donaldson & Kymlicka 2011, Meijer 2019).

Käänne on tervetullut muun muassa siksi, että *logoksen* virittämä keskustelu niin antiikissa kuin myöhemminkin on useimmiten liikkunut varsin abstraktilla tasolla ja melko lailla irti niistä käytännön suhteista, joita ihmisillä kaikissa historian vaiheissa on ollut muiden eläinten kanssa. Ihmiskunnan enemmistölle näitä suhteita ovat määrittäneet pikemminkin taloudelliset realiteetit ja yhteiskunnalliset rakenteet kuin filosofinen pohdiskelu vaikkapa pellolla työskentelevän härän, viljavarastojen liepeillä hiirestävän kissan tai metsän uumenissa piilottelevan suden kieli-kyvystä ja moraalisesta statuksesta.

Toinen vastaus liittyy suoremmin *logoksen* käännöstulkintoihin. Porfyriosta seuraten suuntaan katseeni meihin ihmisiin. Jos *logos* määrittelee eläinlajina juuri meitä, mitä se käytännössä tarkoittaa? Minkälainen on se *logos*, johon it-

sessämme uskomme? Yleispätevän ja ajattoman, *logoksen* ”oikeaa” merkitysisältöä tyhjentävästi selittämään pyrkivän vastauksen sijaan kiinnitän huomioni siihen, miten rationaalisuudeksi kään-
tynyt *logos* raamittaa meidän toimintaamme maailmassa juuri nyt, siinä kielellisessä todellisuudessa, jossa parhaillaan elämme ja jonka osaksi Porfyrios-suomennoksenkin on solahdettava.

Rationaalisuus on irrottanut *logoksen* yhteydestään kieleen, eikä mihin tahansa kieleen, vaan ihmiseläimen omimpaan tapaan ääntelehtiä, kuunnella toista ja ilmaista itseään – siihen kieleen, jonka Porfyrioksen mukaan jaamme muiden eläinten kanssa. Jäljelle jää hyötyä ja haittaa mittaava, ”rationalisoinnin” nimiin vannova ja itsensä eläinkunnasta ulkoistanut ihminen, jolle muut elolliset olennot ovat hyödykkeitä, resurssi, tuotantovälineitä ja tavaraa. Tämä rationaalisuuden (ja sen takana *logoksen*) määritelmä on ehkä filosofisesta näkökulmasta vulgaari (vrt. Haaparanta 2020, 84) mutta kouriintuntuvasti totta: rationaalisuus juuri tässä merkityksessä käytännössä määrittää, minkälaista elämää muut eläimet ihmisen hallinnoimassa maailmassa elävät, tai elävätkö lainkaan.

Rationalisoidun *logoksen* ja omaan järkeensä uskovan ihmissubjektin matka antiikista 1600-lukulaisen rationalismin, valistuksen ja hyödyn aikakauden sekä 1800-luvun teollisen vallankumouksen kautta myöhäis- tai jälkikapitalistiseen nykyhetkeen jää toki tämän tarkastelun ulkopuolelle (hyviä yleisesityksiä eläinsuhteen näkökulmasta ovat esim. Steiner 2005 ja Wadiwel 2015), mutta tartun seuraavaksi yhteen tuon matkan tuottamista oireista suomen kielessä.

Hän vai se?

Porfyrioksen teoksessa mainitaan yli kahdeksankymmentä erilajista eläintä. Viittauksia on hyvin monentyyppisiä: toisessa päässä ovat geneeriset lajikuvaukset ja spekulatiot peltojen satoa rohmuvista villieläinlaumoista, toisessa puidaan ihmisten ja muiden eläinten (kr. *ta alla zōa*, *ta loipa zōa*) sukulaisuussuhdetta tai muistellaan toveriksi kesyntyntynyttä lintua. Toisin kuin suomessa, kreikassa kolmannen persoonan subjektia ei tarvitse

kirjoittaa esiin, ja silloin kun muunlajiseen eläimeen viitataan pronomiinilla, käytössä on sama kolmannen persoonan pronomiina toimiva *autos* kuin ihmisiin viitattaessa.

Nykykirjasuomessa normi on yksiselitteinen: kolmannen persoonan pronominit *hän* ja *he* on rajattu ihmisviitteisiksi. Porfyrioksen tekstin suomennoksessa normin noudattaminen olisi johtanut tekstin hengelle ja myös kirjaimelle vieraaseen kielelliseen erotteluun ihmisen ja muiden eläinten välillä. Normin noudattaminen ei siis tuntunut perustellulta eikä edes mahdolliselta. Normin haastaminen nostatti kuitenkin useita hankalia kysymyksiä.

Kääntämisen edetessä kävin sekä itseni että suomennosta kommentoivien kollegojen kanssa keskustelua esimerkiksi juuri pronomiivalinnoista. Vieraannuttaako eläinviitteinen *hän* lukijan, jonka kielikorva on kirjakielen normin virittämä? Torjuuko eläinviitteinen lukija tekstin koko filosofisen sisällön yhden kielellisen yksityiskohdan tähden? Tai jos suostun nykynormin mukaiseen erotteluun, vanheneeko suomennokseni ennenaikaisesti – kun itse olen vakuuttunut siitä, että kyseinen normi on parhaillaan murtumassa? Onko käännöksen tehtävä puhutella suomenkielistä yleisöä mahdollisimman tehokkaasti juuri nyt, vai onko minun kääntäjänä syytä olla vaikuttamassa kielenkäyttötapoihin ja niiden kautta yhteiskuntaan pidemmällä tähtäimellä? Lähdenkö kääntäjänä aktiivisesti purkamaan kielinormia silläkin uhalla, että Porfyrioksen teoksen suostuteleva voima suhteessa joihinkin nykylukijoihin siitä mahdollisesti heikentyy?

Näitä periaatteellisia kysymyksiä vielä hankalampi ratkaistava oli se käytännön ongelma, joka normin kyseenalaistamisesta seurasi: mitä norminmukaisen muodon tilalle? Havaitsin nopeasti, että pelkkä hyppäys demonstratiivipronominista persoonapronomiiniin ei monin paikoin tuntunut toimivalta. Jokin kinnasi vastaan.

Olin hämärästi tietoinen ihmiset ja muut eläimet suomen kielessä jakavan pronomiinnormin oppitekoisuudesta. Olin myös aikanaan tutkimustarkoituksessa kahlannut läpi mittavan määrän suomenkielistä kansanrunoaineistoa, jossa modernia erontekoa ei ole. Vanha kansankieli

eläinviitteisine hän-pronomeineen oli minulle siis jossain määrin tuttua, puhekieli tietysti myös. Silti Porfyriosta suomentaessani törmäsin jatkuvasti siihen, että kielikorva ei auttanutkaan pulmapaikoissa eteenpäin. Pronominien kanssa kamppaillessani havaitsin omakohtaisesti, miten syvälle niin sanotun kielellisen intuitioni uumeeni kirjakielen normi oli päässyt ujuttautumaan (vrt. Laitinen 2004, 179).

Turvauduin seuraavaksi analyttisiin kuvauksiin vanhan kansankielen ja murteiden persoonapronominkäytännöistä. Samaan aikaan myös kreikkankielinen lähdeteksti tuli ikään kuin vastaan: aloin hahmottaa kohtia, joissa eläinviitteinen demonstratiivipronomini *se* tai *ne* olisi todella vääristänyt tekstin tulkintaa, ja toisaalta kohtia, joissa kreikkakin tuntui perustelevan sitä, miksi *hän* tai *he* kuulosti kielenvastaiselta suomeksi.

Päädyin ratkaisuun, jossa sovellan suomen vanhaa, puhekielessä edelleen jossain määrin elävää lajineutraalia pronominkäytäntöä. Kansankielisen käytännön voisi kiteyttää niin, että *se* on neutraali viittauspronomini kaikkiin elollisiin ihmiset mukaan lukien (ja ylipäänsä kielenkäyttäjän kohtaamiin olioihin ja ilmiöihin), *hän* taas tuo viittaukseen sävyjä ja kertoo puhujan ja viitatun suhteesta jotakin enemmän (Laitinen 2005 ja 2021, Kaiser 2018, 635–641; Siitonen 2008). Tavallisin *hän*-pronominin kansankielinen käytöyhteys, ja mahdollisesti muiden käyttötapojen alkuperäinen lähde, ovat niin sanotut *logoforiset* viittaukset. Termi on moderni⁹ mutta pohjautuu kreikkaan ja viittaa sananmukaisesti '*logoksen* kantamiseen'. Sillä tarkoitetaan kielellisiä ilmauksia, tavallisimmin pronomeineja, joita käytetään referoitaessa jonkun toisen sanoja, ajatuksia tai sieluntiloja.¹⁰ Suomen logoforinen *hän* ei tosin rajoitu epäsuoraan esitykseen ja alistetuihin sivulauseisiin vaan on levinnyt myös pääausekäyttöön erityisesti silloin, kun verbi ilmaisee mielellistä toimintaa ja viittauskohteen omaa näkökulmaa halutaan tuoda esiin (Laitinen 2002, 333). Tyypillisesti logoforiaa esiintyy kielissä, joilla on pitkä äänenvarainen historia (Laitinen 2021, 325). Tämä on kiinnostavaa sen valossa, mitä edellä totesin kirjallistuvan *logoksen* ja kielikäsityksen suh-

teesta muiden eläinten kielettömiksi määrittämiseen (tarkemmin ks. Kaski 2020, 53–56).

Hän on siis jollakin tavoin itse osallinen käsiteltävään asiaan, vuorovaikutuksen osapuoli (Laitinen 2005, 83–87). Koska logoforisesti värityneet pronominit kantavat mukanaan toimijuutta ja vuorovaikutusta, tuntuu loogiselta, että suomen *hän*- ja *he*-pronomeineja on käytetty myös kohteliaisuusmuotoina, myöntymistä tai välinpitämättömyyttä ilmaisevissa konsessiivilauseissa sekä merkinä affektista, niin kielteisestä kuin myönteisestäkin. Ehkä tämän saman ilmiön jatkumona nykysuomalainen saattaa kokea *hän*-pronominin viestivän nimenomaan arvonnosta (vrt. Priiki 2021; Siitonen 2008, 105). Kansankielen systeemissä myös *se* on oikeastaan persoonapronomini; *hänellä* ja *sillä* on kielessä eri tehtävät, mutta ne eivät liity millään tavoin ihmisen erottamiseen muista eläimistä (Laitinen 2002, 331–333), eikä niillä ole suoraan arvottavaa eroa.

On syytä erikseen korostaa, että pyrin suomennoksessa nimenomaan soveltamaan, en puhtaasti jäljittelemään vanhaa kansankielistä käytäntöä. Kompromisseja ja luovaa soveltamista oli tehtävä siellä, missä *hän* tuntui erityisesti hyppäävän silmille – ja toisaalta aivan erityisesti siellä, missä nykynormin ehkä rikkumattomin osa, ihminen *hänenä*, pakotti tekstin sisäisen johdonmukaisuuden nimissä ulottamaan persoonapronominin käyttöalaa kansankielisen systeemin rajojen yli myös muiden kuin ihmisen osalta. Koska yksi suomentamistani ohjaavista lähtökohdista oli halu osallistua muista eläimistä ja eläinsuhteistamme käytävään nykykeskusteluun, pyrin suomennoksessa kieleen, joka ei vieraannuta lukijaa, vaikka tämä olisi eläinkysymyksen suhteen novii. Tämä oli oleellista senkin vuoksi, että antiikin teksteissä on ajallisen ja kulttuurisen etäisyyden vuoksi muutenkin runsaasti selittämistä ja kontekstualisointia kaipaavaa ainesta – ei ollut tarkoituksenmukaista tehdä suomennoksen lukemisesta vaikeampaa kuin se välttämättä on. Samaan aikaan olin kuitenkin kääntämässä eläinfilosofian klassikkotekstiä ja pidin kaikkein tärkeimpänä sitä, että suomennoksesta tulisi filosofisesti pätevä, ydinkäsitteissään mieluummin täsmällinen ja perusteltu kuin lennokka tai helppo.

Toiseksi, koska yleiskielen normi (orastavasta muutoksesta huolimatta) hallitsee asiatekstejä niin vahvasti, oli pidettävä huoli siitä, ettei normista poikkeaminen toisi tekstiin siihen kuulumattomia, esimerkiksi humoristisia tai ”leikillisiä” sävyjä (vrt. *Kielitoimiston kieliooppiopas*, 248.) Suomentaessa oli siis jatkuvasti puntaroitava kohdeyryhmän eli nykysuomalaisten lukijoiden vallitsevaa kielitajua. Asiaa mutkisti tietoisuus siitä, että klassisia (ja monia muitakin) tekstejä käännetään pienellä kielialueella usein myös niin sanotusti ikuisuutta varten. Koska ei ole todennäköistä, että Porfyrioksen teoksesta saataisiin lähitulevaisuudessa oman käännökseni rinnalle toinen suomenkielinen tulkinta, koin velvollisuudekseni yrittää huomioida myös tulevaisuuden lukijoita, käytännössä siis ennakoida suuntaa, johon muista eläimistä puhumisen tapa on kehittymässä.

Mutta oliko ennakoimiseni passiivista aavistelua vai aktiivista vaikuttamista? Koska kansankielen systeemi ei ollut kopioitavissa sellaisenaan, valintani tapahtuivat jossakin kielellisen aktiivisuuden ja normiin mukautumisen välimaastossa. Jälkimmäisestä esimerkkinä on yleiskielen vaatimus *hän*-pronominin käytöstä ihmisiin viitattaessa. Tämän normin rikkominen tuntui ylivoimaiselta, mikä taas aiheutti uusia komplikaatioita muualla tekstissä: kun tarkoitus oli välttää Porfyrioksen kreikalle anakronistista ihminen/eläin-jakoa, *hän*-pronominin viljely ihmisestä pakotti käyttämään persoonapronominia muunlajisista sellaisissakin kohdissa, joissa kansankielinen *se* olisi tuntunut luontevammalta. Esimerkiksi Porfyrioksen tapa rinnastaa toisiinsa eri eläinlajeja ja ihmiskansoja, joiden kieliä ja kulttuuria peruskreikkalainen ei vajavaisella vieraiden kielten taidollaan ymmärrä, tuotti tarpeen käyttää muunlajisista samaa pronominia, jota rinnastuksen toisesta osapuolesta olisi ollut pakko käyttää: ”Mitä tulee muihin seikkoihin, joita eläimiä vastaan on kynäilty [– –] [k]uten vaikkapa se, ettei heillä ole kaupunkveja. No eipä ole vaunuissa asuvilla skyyteilläkään, eikä jumalilla, totean minä siihen.” (Porfyrios 2022, III: 15, 5.)

Tässä kohtaa huomaisin kuitenkin eroja käännöstä lukeneiden ihmisten *häneen* kohdistuvasa sietokyvyssä. Nykyisen kirjakielen *se*-normi

muunlajisiin viitattaessa on niin vahva, että se helposti ikään kuin raskauttaa *hän*-pronominin liiallisella painolla. Toisia tämä painokkuus kiusaa enemmän kuin toisia, eikä asiaa voi suoraan päätellä henkilön eläinsuhteesta tai altistumisesta normia tietoisesti haastaville teksteille. Suomen kaakkois- ja lounaismurteissa kolmannen persoonan persoonapronominia on (niin ihmisiin kuin muihinkin viitattaessa) viljelty ja jossain määrin edelleen viljellään enemmän kuin muissa murteissa. Aloin pohtia, vaikuttavatko omat kielelliset juureni siihen, etten itse koe persoonapronominia niin päällekkäyväksi kuin joku toinen – kenties kontakti kaakkoismurteisiin on tehnyt *hänestä* minulle arkisemman. Tämä taas johti uusiin kysymyksiin murteiden ja kirjakielen suhteesta ja teki entistä näkyvämmäksi sen, miten nykyisen kielenormin taustalla on sarja tietynlaisella henkilöhistorialla varustettujen ihmisilöiden tiettyssä historiallisessa tilanteessa tekemiä valintoja.

Lopputuloksena näistä pohdinnoistani olen suomennoksessa käyttänyt eläimistä *se*- ja *ne*-pronomineja lähinnä siellä, missä viittauskohde on elollinen olento joko niin yleisellä tasolla, että myös ihmisen voi laskea joukkoon – ”Sillä luonto, kuten aivan oikein sanotaan, tekee kaiken jostakin syystä ja jotakin tarkoitusta varten, eikä se ole tehnyt elävästä olennosta aistivaa vain, jotta tämä voisi tehdä aistihavaintoja ja kärsiä, vaan koska on monia asioita, jotka ovat eläimelle omiaan, ja toisia, jotka ovat sen luonnolle vieraita, eikä se selviytyisi hetkeäkään, ellei se oppisi varomaan jälkimmäisiä ja hyötymään edellisistä” (Porfyrios 2022, III: 21, 5) – tai silloin, kun muunlajinen eläin on ulkoisen tarkkailun tai esineellistävän toiminnan kohteeksi objektivoitu, kasvoton lajinsa edustaja. Porfyrioksen teoksen luonteesta johtuen iso osa eläinviitauksista koskee pikemminkin toimijuutta osoittavia subjekteja, mielelliseksi sanallistettuja yksilöitä ja eri tavoin affektien lähteinä ja kohteina toimivia kanssaeläijämme. Siksi eläinviitteinen *hän* on suomennoksessa tavallisempi kuin *se*. Paikoin molemmat mahtuvat samaan virkkeeseen:

Jos sitten joku sanoo, että jumalat ovat antaneet yhtä lailla kuin maan sadon myös eläimet meidän käyttöömme, vastaus on, että eläimiä uhratessamme teemme niille jotakin vahinkoa, sillä mehän riistämme heiltä sielun (Porfyrios 2022, II kirja: 12, 3).

Lopuksi

Olen edellä kuvannut Porfyrioksen *Sielullisten vahingoittamista vastaan* -teoksen suomennosprosessia kahden erityisongelman näkökulmasta. Toinen koski yksittäistä lähdekielen käsitettä, toinen kohdekielen persoonapronominisysteemiä, joka normitetussa muodossaan aiheutti hankaluuksia mutta normin ulkopuolelle jätetyissä varannoissaan tarjosikin avokätisesti ratkaisuja. Molempien ongelmien pohtiminen avasi laajoja näkymiä ihmisen ja muiden eläinten väliseen kielelliseen erontekoon, äänenvaraisen (kansankielen) ja kirjallisen (normitetun) kielen eroihin sekä kielellisen vallankäytön muutoihin. Nousi uusia kysymyksiä, joista valtaosaa en voinut tämän artikkelin puitteissa perinpohjaisesti käsitellä saati ratkoa.

Porfyrios kirjoitti teoksensa aikanaan kirjeeksi ystävälleen, joka oli luopunut yhteisesti vaalitusta filosofisesta elämäntavasta ja ryhtynyt syömään lihaa. Teoksen alkuperäinen tarkoitus oli siis vaikuttaa sanoilla toisen ihmisen toimintaan ja puolustaa sielullista elämää sitä tuhoavilta teoilta ja käsityksiltä. Kääntäjänä jaoin kirjoittajan motiivin, ja siksi suhtauduin myös käännöstyöhön yhteiskunnallisen vaikuttamisen muotona, eräänlaisena aktivismina. Vasta näin jälkepäin, analysoituani omaa työtäni muun muassa kirjoittamalla tämän artikkelin, osaan jollain tavoin sanallistaa noudattamani käännösstrategian: lähtökohtani oli tuoda Porfyrioksen viesti eläinkysymystä käsittelevään suomenkieliseen keskusteluun, joka ei rajoitu filosofian piiriin, mutta yleistajuistavan otteen sijasta halusin painottaa käsitteellistä tarkkuutta ja lähdekielen nykykirjasuomea täsmällisempää ilmaisuja erityisesti kohdissa, jotka tulkitisin tekstin filosofiseksi ytimeksi.

Tiedostan, että edellä käsittelemäni käännöspulmat saattavat kääntämistä pidempään

ja syvällisemmin pohtineen korvaan kuulostaa turhankin tutuilta. Olisin epäilemättä hyötynyt käännösteorioiden tuntemisesta, löytänyt ehkä valmiita työkaluja kysymysteni ratkomiseen. Sain paljon apua kollegoilta erityisesti kreikan kielen ja antiikin filosofian alalla, mutta moniin muihin suuntiin en kysymyksineni ymmärtänyt kääntyä vielä työn ollessa kesken. Toisaalta tiedän, että tämä on myös tyypillinen kuva siitä, miten käännöstyötä 2020-luvulla tehdään: hankerahoituksella, sivuprojekteina, vapaa-ajalla, intohimosta tai ajalehtimisen tuloksena, ja ainakin omalla alallani usein sen ”varsinaisen” työn eli tutkimuksen ohella. Olisi silti virhe kuvitella, että kääntämistä saatteleva riittämättömyyden tunne johtuu vain työn ulkoisista puitteista.

Kääntäminen on työtä, jossa jotain jää aina sanomatta. Merkitystä vuotaa yli, syntyy yhteyksiä, väärinkäsityksiä ja uusia ajatuksia. Kipuilu *logoksen* kanssa on oikeastaan tiivistetyssä muodossa sitä, mitä kääntäminen on. Tämän lisäksi se on kuitenkin myös reagointia kieltä laajemmassa maailmassa ilmeneviin vaikutuksiin ja tekoihin. Kun suomalaiset kielimiehet 1870-luvulla loivat suomeen ihmisen muista eläimistä erottavan pronomininormin, yhteiskunta heidän ympärillään kävi parhaillaan läpi taloudellista ja poliittista murrosta, jonka tiimellyksessä syntyivät esimerkiksi kansakoululaitos, oma rahajärjestelmä ja maatalouden rakennemuutos viljaperustaisesta omavaraisuudesta vientiorientoituneeseen karjatalouteen. Ei ole sattumaa, että lajienväliset suhteet saivat uuden kielellisen muodon samaan aikaan, kun suomalaisten ihmisten suhde luontoon, puhuttuun kieleen, kansallisuuteen, yhteisöön ja elämisen taloudellisiin ehtoihin oli perustavanlaatuisessa muutoksessa.

Kielimiesten omassa koulutuksessa latinalla oli kaikista suurin painoarvo (Laitinen 2021, 323–324). Klassinen kulttuuri oli tietysti kristinuskon välityksellä vaikuttanut suomenkielisten ihmisten elämään jo vuosisatojen ajan, joten ei sinänsä ole mikään ihme, että *logoksen* kiistämisestä alkanut muunlajisten eläinten kategorisointi ihmiselle vastakkaiseksi elollisten ryhmäksi ulottui lopulta myös suomen kieleen.

Yksi merkittävä seikka kuitenkin erottaa antiikin eläindebatin sen moderneista jälkilöylyistä: elävien olentojen sielullisuutta ei antiikissa vielä kukaan saattanut kiistää. Myös sielun käsite koki suuria muutoksia antiikin aikana ja sen jälkeen, osittain samoista syistä kuin *logos* ja suoraan siihen liittyen, mikä lopulta avasi tilan eläinten hyödykkeistämiseksi. Tässä historian vaiheessa, jota

nyt elämme, Porfyrioksen puhe sielullisuudesta kuulostaa aidosti radikaalilta ja ansaitsee tulla tulkituksi myös suomeksi ilman anakronistista, muunlaiset esineellistävää ihminen/eläin-jakoa.

FM LIISA KASKI on väitöskirjatutkija Helsingin yliopiston Historian ja kulttuuriperinnön tohtoriohjelmassa.

VIITTEET

- Ajatus johdetaan Aristoteleen *Politiikan* kohtaan I, 1253a9–18: ”Eläimistä vain ihmisellä on kyky puhua [*logos*]. Pelkkä ääni [*fōnē*] voi tosin ilmaista tuskaa ja mielihyvää, ja sen vuoksi muillakin eläimillä on ääni. Niiden luonto on kehittynyt siihen pisteeseen, että ne voivat aistia tuskaa ja mielihyvää ja ilmaista [*sēmainein*] sen toisilleen. Puhemyki [*logos*] sen sijaan on edullisen ja haitallisen sekä oikean ja väärän ilmoittamista varten. Ihmiselle on ominaista muihin eläviin olentoihin verrattuna se, että vain hän havaitsee hyvän ja pahan, oikean ja väärän ja muut niiden kaltaiset asiat.” Suom. A. M. Anttila (Aristoteles 2012).
- Käytän tässä artikkelissa yksinkertaisuuden vuoksi sanaa *kansankieli*, vaikka se hieman harhaanjohtava ja ongelmallinen onkin. Todellisuudessa ennen suomen kielen päämäärätietoista kehityksen ja standardointityötä mitään yksittäistä kansankieltä ei tietenkään ollut olemassa, vaan ihmiset nykyisen Suomen alueella puhuivat toisistaan paljonkin poikkeavia kielimuotoja, joita paremman sanan puutteessa kutsutaan murteiksi. Murre-erot ovat sittemmin laimentuneet mutteivät kadonneet; esimerkiksi juuri persoonapronominien käyttö edelleen vaihtelee jonkin verran murteittain. Nykysuomalaisen ’kansankielen’ viitataan tavallisimmin puhukielenä.
- Editio *Porphyre, De l’abstinence* (Bouffartigue–Patillon–Segonds) ilmestyi kolmena niteenä. Ensimmäinen nide (1977) on Jean Bouffartiguen editoima ja varustettu Michel Patillonin laajalla johdannolla, toisen (1979) ovat editoineet Bouffartigue ja Patillon yhdessä. Kolmannesta niteestä (1995) vastaavat Patillon ja Alain-Philippe Segonds.
- Antiikin tekstien tapauksessa kriittiset editiot muistuttavat siinä suhteessa käännöksiä, että usein niidenkin synty nivoutuu johonkin yhteiskunnalliseen tarpeeseen. Tietystä tekstistä tulee tietystä historiallisesta tilanteesta uudestaan ajankohtainen tai muuten merkityksellinen; syntyy ikään kuin tilaus ajanmukaiselle editiolle. Ajanmukaisuus ei tässä yhteydessä tarkoita ajankohtaisten yhteiskunnallisten keskustelujen tuomista editioon vaan sitä, että edellinen editio on uusien tutkimusvoimallisten tai vaikkapa käsikirjoituslöytöjen myötä vanhentunut. Porfyrioksen teoksen edellinen editio on vuodelta 1886 ja Johann August Nauckin käsialaa.
- Asia ei tosin käy suomenoksesta selvästi ilmi, koska siinä sanaa *eläin* käytetään antiikin kreikan kannalta anakronistisesti ihmisen poisulkevalla tavalla: ”Nyt tämä Epimetheus ei kuitenkaan ollut kovin viisas eikä huomannut, että hän oli jakanut kaikki kyvyt eläimille [*eis ta aloga*]. [– –] Hänen siinä ymmällä ollessaan tuli Prometheus tarkastamaan jakoa ja totesi, että kaikki muut elolliset [*ta men alla zōa*, ’muut eläimet’] olivat sopusuhtaisesti varustettuja, mutta ihminen oli alaston ja paljasjalkainen, verhoton ja aseeton.” Suom. Kaarle Hirvonen (Platon 1977). *Zōon*-sanasta Platonilla tarkemmin ks. Wolff 1997, 157–158.
- Termin ’kieli- ja järkyky’ olen omaksunut Miira Tuomiselta (esim. 2020), jonka kanssa olen muutenkin saanut pohtia filosofisten käsitteiden suomentamisen pulmia – kiitos!
- Länsi-Euroopan suurilla kielialueilla on tutkittu standardikieli-ideologiaksi nimettyä ilmiötä, jossa kirjakielen standardi (esimerkiksi koulujärjestelmän ja muiden instituutioiden välityksellä) ohjaa käsitystä itse kielen luonteesta: syntyy kuvitelma, että puhutun kielen moninaisuus ja muuntelu on toissijaista, jonkinlaista ”oikean” kielen rappiota (esim. Milroy 2001; Armstrong & Mackenzie 2013). Sama ilmiö on tunnistettavissa suomessa. Kielen standardoimisen prosessi ja kirjakielen idealisoiminen liittyvät elimellisesti myös valtaan, taloudellisiin intresseihin ja sitä kautta eläinsuhteisiin. Standardi-ideologian ja muunlaisiin eläimiin viittaavan kielenkäytön välinen suhde on äärimmäisen kiinnostava kysymys ja kaipaisi lisää tutkimusta.
- En tässä viittaa yksinomaan tai edes ensisijaisesti ihmistieteiden kielelliseen käännteeseen 1900-luvun jälkipuoliskolla, vaan tarkoitan koko sitä viimeistään Platonista alkanutta länsimaisen ajattelun perinnettä, jossa ideat, abstrahoidut käsitteet, yleispätevät kategoriat ja niiden myötä ideologiat saavat osakseen

tarkempaa huomiota kuin sotkuinen, orgaaninen, kategorioihin mahtumaton aineellinen maailma.

- 9 Terminä *logoforisuuden* loi kielitieteilijä Claude Hagège 1970-luvulla tutkiessaan eräitä länsiafrikkalaisia kieliä, mutta ilmiön tunnisti suomen kielessä jo kielen- ja kansanrunoudentutkija Emil Nestor Setälä 1880-luvulla (Laitinen 2021, 324–325).

KIRJALLISUUS

Aaltonen, Matilda & Tuomivaara, Salla (2022) "Lokkien kertomisesta". *Trace / Jälki / Spåret – Journal for Human-Animal Studies* 8, 138–151.

Aristoteles (1989) *Nikomakhoksen etiikka*. Suom. Simo Knuutila. Gaudeamus, Helsinki.

Aristoteles (2012) *Politiikka*. Suom. A. M. Anttila. Gaudeamus, Helsinki. 1. painos 1991.

Armstrong, Nigel & Mackenzie, Ian E. (2013) *Standardization, Ideology and Linguistics*. Palgrave Macmillan, London.

Bekoff, Marc (2002) *Minding Animals: Awareness, Emotions, and Heart*. Oxford University Press, Oxford.

Cassin, Barbara (1998) *Parménide, Sur la nature ou sur l'étant*. Seuil, Paris.

Cassin, Barbara (toim.) (2004) *Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles*. Seuil, Paris.

Clark, Gillian (2000) *Porphyry: On Abstinence from Killing Animals*. Translated by Gillian Clark. Bloomsbury, London.

Derrida, Jacques (2019) *Eläin joka siis olen*. Suom. Anna Tuomikoski. Tutkijaliitto, Helsinki.

Donaldson, Sue & Kimlicka, Will (2011) *Zoopolis. A Political Theory of Animal Rights*. Oxford University Press, Oxford.

Gilhus, Ingvild Sælid (2006) *Animals, Gods and Humans. Changing Attitudes to Animals in Greek, Roman and Early Christian Thought*. Routledge, London.

Haaparanta, Leila (2018) "Rationaalinen ihminen". Teoksessa Vilma Hänninen & Elisa Aaltola (toim.) *Ihminen kaleidoskoopissa. Ihmiskäsitysten kirjoja tutkimassa*. Gaudeamus, Helsinki. 70–86.

Havelock, Eric A. (1982) *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences*. Princeton University Press, Princeton.

Hytönen, Ville (2022) "Poikani suojeli hyönteistä, jota olisin samanikäisenä lyönyt lapiolla – Tallinnaan puuhataan kulkuväylää ötököille". Ylen nettikolumni 8.6.2022. <https://yle.fi/aihe/a/20-10002933> Viitattu 8.6.2022.

- 10 Esimerkiksi tähän tapaan: "Kettu asteli metsäpolkua minua vastaan. Se tuumi, että hän kyllä hyppää tästä polulta äkkiä piiloon." Jälkimmäisessä virkkeessä sekä se että *hän* viittaavat samaiseen kettuun; *hän* on ikään kuin epäsuoran esityksen vastine suoran esityksen *minälle* (Kettu sanoi: "Minä kyllä hyppään..."). Kertoja siis referoi ketun *logosta* – mielellistä toimintaa, joka on esitettävissä verbaalisin keinoin. Kettu tilalle voi vaihtaa ihmisen, pronominit pysyvät samoina.

Johanneksen evankeliumi. *Raamattu*.

Kaiser, Elsi (2018) "Effects of perspective-taking on pronominal reference to humans and animals: Logophoricity in Finnish". *Open Linguistics*, Special issue 4: *Effects of Animacy in Grammar and Cognition* (toim. Diane Nelson & Virve Vihman). 630–656.

Kaski, Liisa (2020) "Oikeutta sanattomille? Eli mitä oppia antiikin virheistä?". Teoksessa Elisa Aaltola & Birgitta Wahlberg (toim.) *Me ja muut eläimet. Uusi maailmanjärjestys*. Vastapaino, Tampere.

Kaski, Liisa (2022) "Antiikin eläinettä suomeksi". Teoksessa Porfyrios, *Sielullisten vahingoittamista vastaan*. Tutkijaliitto, Helsinki.

Kielitoimiston kielioppiopas. Kotimaisten kielten keskuksen julkaisuja 178. Helsinki 2017.

Kielitoimiston sanakirja. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Verkkojulkaisu <https://www.kielitoimiston-sanakirja.fi/#/> Viitattu 29.5.2022.

Laitinen, Lea (1995) "Persoonat ja subjektit". Teoksessa Pirjo Lyytikäinen (toim.) *Subjekti. Minä. Itse. Kirjoituksia kielestä, kirjallisuudesta, filosofista*. SKS, Helsinki. 35–79.

Laitinen, Lea (2002) "From logophoric pronoun to discourse particle. A case study of Finnish and Saami". Teoksessa Ilse Wischer & Gabriele Diewald (toim.) *New Reflections on Grammaticalization*. John Benjamins, Amsterdam. 327–344.

Laitinen, Lea (2004) "Kieltosana ja kielietär. Yhden kielikiistan kulku ja ideologiat". Teoksessa Katja Huumo ym. (toim.) *Yhteistä kieltä tekemässä. Näkökulmia suomen kirjakielen kehitykseen 1800-luvulla*. SKS, Helsinki.

Laitinen, Lea (2005) "Hän, the third speech act pronoun in Finnish." Teoksessa Ritva Laury (toim.) *Minimal Reference. The use of pronouns in Finnish and Estonian discourse*. SKS, Helsinki, 75–106.

Laitinen, Lea (2021) "He-pronominin käyttö eläimistä". Teoksessa Rea Peltola, Anni Jääskeläinen ja Katariina Harjunpää (toim.) *Kieli ja eläin*. SKS Helsinki, 311–394.

Law, Vivien (2003) *The History of Linguistics in Europe: from Plato to 1600*. Cambridge University Press, Cambridge.

Lorente, Miguel Periago (1984) *Porfirio, Sobre la*

- abstinencia*. Traducción, introducción y notas de M. P. Lorente. Editorial Gredos, Madrid.
- Luhtala, Anneli (2000) *On the Origin of Syntactical Description in Stoic Logic*. Nodus Publikationen, Münster.
- Meijer, Eva (2019) *When Animals Speak. Toward an Interspecies Democracy*. New York University Press, New York.
- Midgley, Mary (1978) *Beast & Man. The Roots of Human Culture*. Methuen, York.
- Milroy, James (2001) "Language ideologies and the consequences of standardization". *Journal of Sociolinguistics* 5(4), 2001: 530–555.
- Minar, Edwin L. (1939) "The Logos of Heraclitus". *Classical Philology*, vol. 34: 4/1939. 323–341.
- Paloposki, Outi (2004) "Suomenoskirjallisuus 1800-luvun alkupuolella". Teoksessa Katja Huumo ym. (toim.) *Yhteistä kieltä tekemässä. Näkökulmia suomen kirjakielen kehitykseen 1800-luvulla*. SKS, Helsinki. 41–72.
- Patillon, Michel (2003) "Les sources du livre III". Teoksessa Jean Bouffartigue & Michel Patillon (toim.) *Porphyre, De l'abstinence*, livres II et III. Les Belles Lettres, Paris. 138–151.
- Pitkänen-Heikkilä, Kaarina (2018) "Tiedesanaston suomentamista koskevat normit. Eläintaksonomisen sanaston kehittämisestä 1800-luvulla ja 2000-luvulla". *Virittäjä* 4/2018: 523–560.
- Platon (1977) *Protagoras*. Suom. Kaarle Hirvonen. *Teokset* 1. Otava, Helsinki. 215–276.
- Platon (1999a) *Sofisti*. Suom. Marja Itkonen-Kaila. *Teokset* 5. Otava, Helsinki. 7–80.
- Platon (1999b) *Timaios*. Suom. A.M. Anttila. *Teokset* 5. Otava, Helsinki 159–245.
- Porfyrios (2022) *Sielullisten vahingoittamista vastaan*. Suom. Liisa Kaski. Tutkijaliitto, Helsinki.
- Porphyre (1977, 1979, 1995) *De l'abstinence*. Tomes I–III. Toim. Jean Bouffartigue, Michel Patillon & Alain-Philippe Segonds. Les Belles Lettres, Paris.
- Priiki, Katri (2021) "Verkkokeskustelijoiden käsitykset hãn- ja se-pronominien norminvastaisesta käytöstä". *Virittäjä* 125: 3, 320–345.
- Ruonakoski, Erika (2017) "Retranslating The Second Sex into Finnish. Choices, Practices, and Ideas". Teoksessa Bonnie Mann & Martina Ferrari (toim.) *On ne nait pas femme : on le devient... The Life of a Sentence*. Oxford University Press, New York. 331–354.
- Siitonen, Kirsti (2008) "Sävypronomini hãn". *Sananjalka* 50: 87–109.
- Sodano, Angelo Raffaele (2005) *Porfirio, Astinenza dagli animali*. Prefazione, introduzione e apparati di G. Girgenti, traduzione e note di A. R. Sodano. Bompiani, Milano.
- Sorabji, Richard (1993) *Animal Minds and Human Morals. The Origins of the Western Debate*. Cornell University Press.
- Steiner, Gary (2005) *Anthropocentrism and Its Discontents. The Moral Status of Animals in the History of Western Philosophy*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- Steiner, Gary (2008) *Animals and the Moral Community. Mental Life, Moral Status, and Kinship*. Columbia University Press, New York.
- Taylor, Thomas (1994 [1823]) *Select works of Porphyry: Containing his four books On abstinence from animal food; his treatise On the Homeric cave of the nymphs; and his Auxiliaries to the perception of intelligible natures*. Translated by Thomas Taylor. Prometheus Trust, Chepstow.
- Telkänranta, Helena (2015) *Millaista on olla eläin?* SKS, Helsinki.
- Toivanen, Juhana (2014) "Ihmisenkaltainen eläin. Näkökulmia rationaalisuuteen, ihmisyyteen ja eläimyyteen." Teoksessa Arto Laitinen ym. (toim.) *Sisäisyys ja suunnistautuminen. Jussi Kotkavirran 60-vuotishlakirja*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Tuominen, Miira (2020) "Oikeudenmukaisuus elollisia olentoja kohtaan: Porfyrioksen pidättäytymisen etiikka". *Teologinen aikakauskirja* 4/2020. 291–309.
- Tuominen, Miira (2021) "On Justice in Porphyry's On abstinence". Teoksessa Peter Adamson & Christof Rapp (toim.) *State and Nature. Studies in Ancient and Medieval Philosophy*. De Gruyter, Berlin. 293–316.
- Vihelmaa, Ella (2021) *Vähän enemmän vähemmän – Löytöretkiä kestävämpään elämään*. Kirjapaja, Helsinki.
- Wadiwel, Dinesh Joseph (2015) *The War against Animals*. Brill, Leiden.
- Wolff, Francis (1997) "L'animal et le dieu: deux modèles pour l'homme. Remarques pouvant servir à comprendre l'invention de l'animal". Teoksessa Barbara Cassin & Jean-Louis Labarrière (toim.) *L'animal dans l'antiquité*. Vrin, Paris. 157–180.
- Ääri, Helinä (2018) "Kanojen pelko". *Niin & näin* 3/2018. 47–51.